

Tarımsal Kooperatifçiliğin Değişik Alanlarda Örgütlenmesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ*

Başlangıçta çok işlevli olarak beliren tarımsal kooperatifler, zamanla sınırlı çalışma alanlarında uzmanlaşmaya yönelmişlerdir. Kooperatifçilikte belirli bir uğraşı alanında uzmanlaşma çabaları zaman bakımından toplumdaki sosyal işbölümü ve ekonomik uzmanlaşma evrimine paraleldir.

Tarımsal kooperatifçilikte, bugünkü anlamda uzmanlaşma ve işbölümü ilk defa Batı Avrupa ülkeleri tarımlarında 18. ci yüzyıl sonlarına doğru başlamıştır. Giderek kooperatifler, tarımda çeşitli gereksinimlere cevap verebilecek şekillerde örgütlenmeye başladılar: Ekonomik alanda (ürtim ve değişim) Kooperatifçilik, sosyal güvence alanında Yardımlaşma Sandıkları ve mali alanda Kredi Kooperatifleri.

— Tarım Kesiminde Kooperatifçiliğin Kökeni :

Aslında kooperatifçilik çok çeşitli alanlarda, değişik şekillerde en eski çağlardan beri bütün toplumlarda varolmuştur. İlk çağlara kadar dayanan kooperatifçiliğin temelinde karşılıklı yardım ve karşılıklı çıkar duygusu yatmaktadır. Zaten karşılıklı yardım ve dayanışma olmaksızın, değil insanlık ekonomik, sosyal, teknik ve kültürel alanda bugünkü seviyeye ulaşmak, belki de doğada kaybolup giderdi.

— Tarımsal alanda insanlar arasındaki işbirliğide toplumların tarım hayatına geçişle başlar. Tarihi incelemelerden, tarımsal kooperatifçiliğe somut örnekler vermek gerekirse, Mezopotamya'

(*) H. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

da M. Ö. 3000 yıllarındaki «Birlikte toprak işleme ortaklıkları»nı ve Mısır da Firavunlar devrindeki, bugünkü modern kooperatif silolarının ilk işareti sayılan «Bolluk tahıl ambarları»nı yazabiliriz.

Ortaçağ Fransa'sında «Taisibles du Bourbonnais» isimli toprak işleme ortaklıkları, yine 18. ci yüzyılda Jura dağlarında görülen «Fruitères» diye anılan peynir kooperatifleri bugünkü tarımsal kooperatifçiliğin kökeni için örnek oluşturmuşlardır. Kooperatifçiliğin veya tarımda karşılıklı yardımlaşmanın tarihi gelişimi üzerine hemen hemen bütün ülkelerden örnek vermek olasıdır. Yugoslavya'daki toprak işleme ortaklığı şeklinde ortaya çıkan «Zadurga» isimli tarımsal işletmeler gibi.

Ülkemizde de tarımda karşılıklı yardımlaşma ve işbirliğinin temelleri çok eskilere dayanır. Türkler Anadolu'da yerleşik toplum düzenine geçtikten sonra gerek tarımsal üretimde gerekse sosyal yaşamda karşılıklı yardım ilkesine dayanan çeşitli yöntem ve kurumlar geliştirmişlerdir; ekim ve hasatın imece usulü ile yapılması, hayvan sürülerinin ortaklaşa güdülmesi, ortak sulama kanalları ve yollar yapılması, vs.

İnsan çabasının etkinliğini arttırmak, zorluklara birlikte karşı koymak ve karşılıklı yardım ilkesine dayanan çeşitli üretim yöntemleri geliştirmek aslında bugünkü modern kooperatifçiliğin temel amaç ve işlevlerini yansıtmakta idi. Ülkemizde kırsal alandaki karşılıklı yardım olayı her ne kadar çok eskilere dayansa da, ne yazık ki bu olgu Cumhuriyet dönemine kadar kooperatif olarak kurumsallaşamamış ve hukuki bir yapıya bürünmemiştir. Sadece 1863 yıllarında Büyük Kooperatifçi Mithat Paşa'nın kişisel çabalarıyla, bugün Yugoslavya'nın sınırları içinde kalan Pirot kasabasında modern anlamda tarımsal kooperatiflere yakın «Memleket Sandıkları» kurulmuştur. 1883'de «Menafi Sandıkları»na dönüşen bu kurumlar 1888'de fes edilerek yerine Ziraat Bankası kurulmuştur. Bu sandıklar dışında, Birinci Dünya Savaşı arifesinde İstanbul'da birkaç tüketim, Ege bölgesinde tarım satış kooperatifleri kurulmuştur.

— Tarımsal kooperatiflerin hukuki statü kazanmaları tarımda ortaklaşa yapılan işlerin örgütlenmesi ve yardım duyularının eyleme geçirilerek somutlaştırılması ancak hukuki bir yapı kazanmış kooperatiflerle olasıdır. Kooperatiflerin hukuki bir yapıya bü-

rünebilmesi ise tarım üreticisinin eğitilmesine ve siyasi iktidarların ekonomik kalkınmada kooperatifçiliğe verecekleri öneme bağlıdır. Osmanlı döneminde, cahilliğin yaygın olduğu ve devlet yöneticilerinin vergi ve asker toplama dışında uğramadığı türk tarımında elbette kooperatifçiliğin gelişmesi beklenemezdi.

Gelişmiş endüstri toplumlarında da tarımsal kooperatiflerin hukuki statülerini kazanıp ekonomide gerçek yerlerini almaları kolay olmamıştır. Örneğin 18. ci yüzyıl sonlarından itibaren Fransa'da Ch. Fourier, P. J. B. Bouchez, L. Blanc, Ch. Gide gibi düşünürler kooperatifler üzerine kuramsal görüşler geliştirirken tarım üreticisinden küçük esnafa ve zanaatçısına değin çeşitli ekonomik alanlarda bu görüşler uygulama sahasına geçirilmeye çalışılmıştır. 1948 -'lerde L. Blanc işçi üretim kooperatifleri olan «Toplumsal Atölyeler»i hayata geçirmeye çalışır. Gine aynı yıllarda Fransa da kooperatif tipi işletmeler üzerine hiçbir hukuki çerçeve geliştirilmediği halde Charentes bölgesinde «Tereyağı Kooperatifleri» kurulup çalıştırılmıştır.

Bu ülkede az - çok gizli çalışan, daha sonra hoşgörü ile karşılanan tarımsal kooperatif hareketi «1884 büyük sendika yasası»nın parlamento tarafından onaylanması ile sonuçta hukuki yapısına kavuşmuştur. Yasal mesleki sendikacılığın tanınması ile, ekonomik alanda birleşip örgütlenme isteyen tarım üreticileri kurulun hukuki kadro ve olanaklardan sistemli bir biçimde yararlandılar. Fakat şurası bir gerçek ki, mesleki sendikaların yasallaştığı 1880'li yıllarda başka bir dernek - birlik kurma özgürlüğü olmadığı için tarımsal kooperatifler hem ekonomik hem de sosyal yönü ağır olan sendikal amaçlar için kullanılmıştır. Aslında bu iki amaç bazen isteyerek bazen de istenmeyerek birbirine karıştırılmıştır. Geçmiş dönemlerde ülkemizde de bu olgulara sıkça rastlanmıştır.

Bugün yasalarda belirtildiği gibi tarımsal kooperatif kuruluşları işçi sendikaları gibi hak isteme ve sermaye sahiplerine karşı güç dengesi oluşturma aracı değildir. Hukuki açıdan kooperatiflerin görevi tarım üreticisinin ekonomik çıkarlarının yönetimi ve yönlendirilmesi ile ilgilidir. Oysa sendikalar bağlı olduğu diğer mesleklerin çıkarlarını korumakla yükümlüdürler. Önemli teknik ayrımlara rağmen mesleki sendikalarla tarımsal kooperatiflerin, eğitim eksikliğinden doğan hertürlü amaç kargaşalığı hariç, siyasi açı-

dan birbirlerine yakın görüşler taşımaları onları belirli konularda eylem birliğine itmektir.

Sendika ve kooperatif arasındaki amaç ve işlev kargaşalığı kooperatiflerin hukuki statülerinin özel yasalarla belirlenmesi ile önlenilmeye çalışılmıştır. Fransa'da tarımsal kooperatiflerin kuruluş ve çalışma yöntemlerine ışık tutan ilk bağımsız yasa 1945'de çıkarılmış ve 1967 yılında yeni yönetmeliklerle yasa günün ekonomik ve sosyal koşullarına uydurulmuştur. Bağımsız kooperatif yasaları sendika - kooperatif kargaşalığını önlemeyi amaçladığı kadar, özel işletme kooperatif ayrımında kooperatiflerin özel konumları nedeniyle kendileri ile birlikte getirmektedir. Ancak yasalar, kooperatif yönetici ve üyelerinin eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi ile işlerlik kazanabilmektedir.

Ülkemizde ilk bağımsız kooperatifler yasası 1163 sayı ile 1969 yılında çıkabilmiştir. Fakat Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, Atatürk'ün bizzat teşvikiyle kooperatiflerin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmış ve birçok yasa çıkarılmıştır. Bugüne değin bazı değişikliklere uğratılmasına rağmen Tarım Kredi Kooperatifleri Yasası 2836 sayı ve Tarım Satış Kooperatifleri Yasası 2834 sayı ile 1935 yılında uygulanmaya konmuştur. Atatürk'ün tarımsal kooperatifler yasasının çıkmasına ve bu kooperatiflerin gelişmesine bizzat öncülük etmesinin nedeni açıktır; O, birçok konuşmalarında da dile getirdiği gibi, ülkenin ekonomik kalkınması için tarımsal kalkınma bir ön koşuldur. Tarımsal kalkınma içinse kooperatifçilik zorunludur. Böylelikle 1863 yılında Mithat Paşa'nın kurduğu Memleket Sandıklarıyla ilk adımı atılan Batı anlamında tarımsal kooperatifçilik Atatürk'ün çıkarttığı yasalarla ilk hukuki statüsünü kazanmış oluyor.

— Tarım Kooperatifçiliğın Değişik Alanlarda Örgütlenmesi ve Sınırları :

Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi, tarımsal kooperatifçilik zamanla belli uğraşı alanlarında ayrı ayrı örgütlenerek, başlangıçtaki çok işlevli yapısını terketmiştir. Kooperatiflerin örgütlendiği üç büyük alan şunlardır : **Ekonomik Alan, Sosyal Alan ve Mali Alan.** Şimdi bu üç ayrı konuda uzmanlaşan kooperatifleri kısaca görmeye çalışacağız.

Ekonomik Açıdan : Günümüz kooperatiflerini dört ana gruba ayırabiliriz;

a) Tarım ürünleri üretim, işleme, muhafaza etme ve satış kooperatifleri : Tarım ürünlerinin pazara sunumunda kooperatifler yoluyla bir yoğunlaşma oluşturmak, satış fiyatlarını üretici lehine etkileyeceğinden kooperatif üyelerine büyük mâli avantajlar sağlar. Çoğu zaman tek üreticinin başaramayacağı ürün depolama ve muhafazası kooperatifler yoluyla kolayca gerçekleştirilmektedir. Diğer yandan gıda endüstrisinin gelişmesi ile işleme (dönüşüm) sürecinden uzaklaştırılan, dolayısıyla bu süreçte ortaya çıkan artık değerden pay alamayan tarımsal üretici, kooperatiflerin tarım ürünleri işleme endüstrisine girmesi ile yeniden işleme ve pazarlama kârına ortak olabilmektedir.

b) Tarımsal girdi kooperatifleri : Burada kooperatifler, üyesi üreticilerin işletmelerine gerekli olan verim arttırıcı modern girdileri (kimyasal gübre, tarımsal ilaç, vs.) ve makina - teçhizat ortak alımını yapmaktadır. Tarımsal üreticilerin modern girdilerin alımında ortak davranmaları şüphesiz bir istem yoğunlaşması yaratıp çiftçiye pazarlık avantajı sağlamaktadır.

c) Teknik hizmet kooperatifleri : Tarımsal işlemlerin teknik yönleri ile ilgili hizmetleri üreticiye götürmektedir; Laboratuvar analizleri, bitki hastalıkları, tarımsal ilaçlama, makine kullanımı, veteriner hizmetleri, ... Diğer taraftan bu kooperatifler, çiftçinin tek başına satın alamayacağı tarımsal makineleri (traktör, biçerdöver gibi) satın almakta ve ortak kullanımını sağlamaktadır. Büyük tarımsal makinelerin ortak kullanımını çiftçinin eksik kullanımından doğan zararlarını önlemekte ve sermayesinin rantabilitesini arttırmaktadır. Makine ortak kullanımını küçük aile işletmelerine makineleşme olanağı sağlarken, makinelerin eksik kullanımını önlediği için makro açıdan da ülke ekonomisinde sermaye savurganlığını önler. Bu avantaj Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke için çok anlamlıdır.

d) Ortak toprak işletme kooperatifleri : Bu kooperatiflerin amacı, küçük tarım işletmelerinin birleşmesi ile ortaya daha daha geniş ve daha rantabl üretim ünitelerinin oluşturulmasıdır. Yalnız hemen belirtelim ki yukarıda bahsettiğimiz üç çeşit ekonomik kooperatifin bütün dünyada başarı ile geniş uygulama alanları bul-

masına rağmen bu son çeşit kooperatifçi çiftçiler arasında çok az ilgi toplamıştır (sosyalist ülkeler hariç).

Bu dört ayrı alanda örgütlenmiş tarımsal ekonomik kooperatiflerin amaçlarını şu şekilde özetleyebiliriz; ortaklarına en iyi malı ve hizmeti en ucuza götürmek ve kooperatiflerin ürettiği malları en iyi koşullarda tüketiciye sunmak. Amaç, tarım üreticisini ilgilendiren bütün mal ve hizmetleri kapsadığı için, kooperatifler tarım ekonomisinin çok çeşitli alanlarına girmişlerdir. Tarımsal kooperatiflerin uğraşı dünyasındaki bu büyük çeşitliliğe ve amaçlarındaki genişliğe rağmen, onların da uymak zorunda oldukları bazı kurallar ve aşamayacakları bazı sınırlar vardır. Bu sınırlama ve kurallar aslında kooperatiflerin doğuş ve varoluş nedeninde yatmaktadır. O da, bir kooperatifin, özel işletmelerin tersine, karşılıklı dayanışma ve yardımı birinci planda tutup daha sonra düzenli bir kâr arayışına geçeceğidir.

Bu durumda kooperatiflerin uyması gereken belli başlı üç ekonomik kuraldan söz edebiliriz;

1. Açıklık ilkesi : Kooperatifçiliğin genel ilkelerinde de yer aldığı gibi kooperatiflere giriş ve çıkış serbesttir. Her hangi bir kişi bulunduğu sosyal sınıftan, politik görüşlerden, din ve ırkından dolayı kooperatiflere girmesi engellenemez. Fakat konu tarım kooperatifleri olduğuna göre, girişlerde mesleki sınırlamanın olması doğaldır.

Bu ilkede başka bir yönde, kooperatife yeni girenlerle eski üyelerin aynı ekonomik ve sosyal haklara ve sorumluluğa sahip olmasıdır. Yeni üyeler mali yönden de eskilere oranla daha fazla yük altına sokulamazlar.

2. Sınırlılık ilkesi : Tarımsal kooperatifler sadece kendi üyesi çiftçilerle çalışırlar. Diğer yandan bir tarımsal üretici aynı işlevleri yerine getiren iki kooperatife birden üye olamazlar. Burada amaç çiftçinin iki kooperatiften birine öncelik vererek ürünün iyisini bir tanesine vermeyi ve böylece aynı alandaki kooperatifler arasında doğacak anlamsız rekabeti önlemektir.

Sınırlılık ilkesi, yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz gibi, kooperatiflerin uğraşı alanları içinde geçerlidir. Bir tarımsal üretim kooperatifinin uğraşları sadece tarımsal işlerle ilgilidir ve işletmelerin gereksinimlerini karşılamaya yöneliktir.

Fakat kentlerden uzakta yaşayan bir çiftçi ailesinde tarımsal gereksinimlerle ailevi gereksinimleri birbirinden ayırmak zordur. Onun için bu üreticiler tarımsal kooperatiflerin doğal olarak aile gereksinimlerine de yönetmesini isterler. Bazı üretim kooperatiflerinin yer yer tüketim kooperatifleri kurması bu istemin bir sonucudur. Fakat tarımsal uğraşı alanı dışında kalan tüketim pazarlama konusunda seri kooperatifçilik çiftçinin kontrolü ve bilgisi dışında, tarımsal üreticiyi bilinmezliklere sürükleyebilir.

3. Bağlılık ilkesi : Üyeler, kooperatiflerin kapsamı içinde bulunan uğraşılardan, sadece kooperatiflerin hizmetlerinden yararlanmak zorundadırlar. Örneğin üye, kooperatifinin traktörü varken, başka bir kaynaktan traktör kiralayıp kullanamaz. Veya üye çiftçi ürününün kötüsünü kooperatife, iyisini pazara satamaz.

Kırsal alanda kooperatifçilikten bahsederken üzerinde duracağımız ikinci tip kooperatifçilik, «**Tarımda Sosyal Yardımlaşma Kooperatifleri**»dir. Ekonomik kooperatifler üretim, teknik, dönüşüm ve satış konuları ile uğraşırken sosyal yardım kooperatifleri çiftçiye teknik, ekonomik, sosyal ve doğal rizikolara karşı sosyal bir güvence sağlar. Bu kooperatifler kendi içlerinde üç kısımdan oluşur : Ekonomik Yardımlaşma, Sosyal Yardımlaşma ve Mali Yardımlaşma.

a) Ekonomik Yardımlaşma : Tarımsal üretim, özel konunun gereği olarak eskiden beri devamlı doğal tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu doğal tehditler, tarım üretiminin en modern araç ve gereçlerle donatılmasına rağmen bugün bile en ileri endüstri ülkelerinde az - çok devam etmektedir.

Avrupa ülkelerinde salgın hayvan hastalıkları ve dolu gibi doğal afetlere karşı 10. cu yüzyılın ikinci yarısından itibaren sigorta birimleri oluşturulmaya başlanmıştır. Fransa'da ilk «**Ekonomik Yardımlaşma Sigortası**» Yasası 4 Temmuz 1900'da çıkarılmıştır.

Genel olarak ekonomik sigorta kurumu belli başlı dört riski içine almaktadır : Yangın, dolu, hayvan ölümü ve iş kazası. Fakat günümüzde bu risk kolları arttırılmakta, bölgeden bölgeye üründen ürüne değişen yeni riskler ilâve edilmektedir. Kuraklık, don, sel salgın hayvan hastalıkları vs.

Ülkemizde tarımsal sigorta kurumlarının gelişmemesi çiftçileri-

mizi zor durumda bırakmaktadır. Don, dolu, sel gibi doğal afetler özellikle küçük çiftçilerimizi açlık tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır.

b) Sosyal Yardımlaşma : Tarımda Sosyal Yardımlaşma birimleri, tarım üreticisinin hastalık ve iş kazalarına karşı geliştirdikleri bir sosyal güvence sistemidir. Yalnız burada, diğer ekonomik kesimlerde çalışanlar için oluşturulmuş Sosyal Sigortalar Kurumu ile tarımdaki sosyal yardımlaşma kurumlarını birbirine karıştırmamak gerekir. Zira tarımsal üretici sadece emeğini satan işçi statüsünde değildir ve aynı zamanda üzerinde çalıştığı toprağın sahibidir de. Bununla birlikte her iki kurumda da nihai amaç çalışanlara bir sosyal güvenlik sağlamaktır.

c) Mali Yardımlaşma : Tarımda kooperatifçiliğin geliştiği ve uzmanlaştığı üçüncü ve son alan mali alandır. Tarımsal üretimin ve çiftçinin mali sorunlarını çözmek için «**Tarım Kredi Kooperatifleri**» oluşturulmuştur.

Tarımda mali sorunları çözmeye yönelik kredi kurumlarının, ekonominin diğer kesimlerindeki mali kurumlardan farklı bir şekilde örgütlenmesinin birçok nedeni vardır. Genel olarak bir kredi verildiği zaman, ödünç alıcıdan, krediyi belli bir dönem sonunda faizleriyle birlikte geri ödeme garantisi istenir. Halbuki tarımsal üretimin yapısı gereği (doğal koşulların etkisi, üretim miktarında ve pazarlamada belirsizlik), çiftçi bu sıkı garantiyi verecek durumda değildir.

Bazı durumlarda, tarımsal üretici bankalar tarafından istenilen garantiyi verse bile, kullanılan kredinin tarımda verimliliği hem düşüktür hem de diğer ekonomik kesimlere oranla çok düşüktür. Yani normal koşullarda herhangi bir bankadan alınan kredinin kullanımıyla elde edilen kâr o kredinin faizini ödeyecek düzeyde değildir.

Tarım kesiminde sermayenin marjinal verimliliğinin diğer ekonomik kesimlere oranla düşük olması nedeniyle, yüksek faizli banka kredisinden yararlanamayan gereksinim sahibi çiftçi ister istemez tefecinin eline düşmektedir. Tefeci eline düşen çiftçi, ilk önce ürününü pazara gitmeden bahçesinde veya tarlasında satmak zorunda kalır. Daha sonra faizleriyle yükselen borcunu ödemek için toprağını satar. Diğer taraftan unutmamalıyız ki, küçük çiftçi bul-

duğu krediyi sadece tarımsal üretimde değil, fakat zorunlu olarak ailevi gereksinimlerinde de kullanmaktadır.

Tarımsal üreticinin kredi istemi, tarımda modern girdilerin yaygınlaşması ile daha da artmıştır. Kredi isteminin devamlılık kazanması olayı, verim arttırıcı girdilerin (kimyasal gübre, tarımsal ilaç) veya tarımsal makinelerin zorunlu birer girdi haline gelmesi olayına paraleldir. Bu durumda endüstriyel veya ticari bankalardan kredi alamayan tarım üreticisini tefeci elinden kurtarmak için Devletin yardımıyla tarım bankaları ve tarım kredi kooperatifleri geliştirilmiştir.

Avrupa ülkelerinde tarım kesiminde kredi sorununu çözmek için, devletin henüz bir girişimi bulunmaktan, 19. cu yüzyılın sonlarına doğru çiftçilerin bizzat kendilerinin kurdukları yöresel kredi kurumlarını görmekteyiz. Somut bir gereksinmeden doğan ve giderek yaygınlaşan bu mali kurumlar, daha sonra devlet tarafından yassallaştırılacaktır. Fransa'da 5 Nisan 1894 tarihli Yasa Bölgesel Kredi Sandıklarının kurulmasına izin vermektedir. 1920'lerden sonra bu sandıklar yurt çapında, devletin yardımlarıyla örgütlenerek Tarım Bankaları kuracaklardır.

Ülkemizde de bugünkü T. C. Ziraat Bankası 1888 yılında kurularak tarım kredi sorununa çözüm aranmıştır. Fakat kuruluşundan 1937 yılına kadar anonim bir ortaklık olarak çalışan bu banka gerçek işlevlerini yerine getirememiştir. 4 Haziran 1937 tarihli Yasa ile Ziraat Bankası bir devlet kuruluşu halinde getirilecek ve bu andan itibaren Türk çiftçisinin gereksinim duyduğu ve tarımsal kalkınma için gerekli kredileri vermeye başlayacaktır.

T. C. Ziraat Bankasının yeniden düzenlenmesinden başka 1935 yılında 2836 sayılı Yasa ile kurulan «Tarım Kredi Kooperatifleri» bu bankaya yarı özerk bir şekilde bağlanmıştır. Bu kooperatif T. C. Ziraat Bankasından sağladığı kaynaklar ile tarım üreticisine kısa ve orta vadelerle kredi dağıtımında bulunmaktadır. Bugün yaklaşık 1.5 milyon üyesi ve 2300 şubesi bulunan Tarım Kredi Kooperatifleri 1972 yılında çıkan, fakat 1977 de uygulanmaya başlanan 1581 sayılı Yasa ile Bölge Birlikleri ve Merkez Birliği şeklinde yurt çapında örgütlenmiştir.

1910

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...